

Wajda, Kazimierz

Ludność miejska Prus Zachodnich w latach 1871-1910

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 3-4, 321-336

1988

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Kazimierz Wajda

LUDNOŚĆ MIEJSKA PRUS ZACHODNICH W LATACH 1871—1910

Proces industrializacji zapoczątkowany przez rewolucję przemysłową, która dokonała się w Niemczech w ciągu kilkudziesięciu lat, poczynając od lat czterdziestych XIX w., objął również ziemie polskie pod panowaniem pruskim, i to nie tylko Górny Śląsk, ale — choć z pewnym opóźnieniem i na odpowiednio mniejszą skalę — również pozostałe regiony¹. Ten proces, jak i związany ze wzrostem przemysłowym rozwój komunikacji oraz innych pozarolniczych sektorów gospodarki przyczyniały się do postępu urbanizacji na tych ziemiach, a także wzrostu liczby ludności miejskiej i jej udziału wśród ogółu mieszkańców. Jednakże, choć statystyka niemiecka była znacznie lepsza niż w obu pozostałych państwach zaborczych, wyniki spisów ludności nie w pełni odzwierciedlały ówczesne procesy demograficzno-społeczne. Dotyczy to także ziem polskich, w tym i ich najmocniej wówczas uprzemysłowionej części — Górnego Śląska, ale również pozostałych ziem, słabiej uczestniczących w industrializacji, np. Poznańskiego czy też Prus Zachodnich. Mankamenty spisów ludności nie wynikały z braków czy zaniedbań — gdyż, zwłaszcza od lat sześćdziesiątych XIX w., stale ulepszano rejestry mieszkańców, były natomiast konsekwencją kryteriów stosowanych przy podziale ludności na miejską i wiejską. Otóż w pruskich publikacjach statystycznych używano kryterium prawno-administracyjnego, zaliczając do ludności miejskiej wyłącznie mieszkańców gmin miejskich, a tym samym pomijano zamieszkałych w podmiejskich gminach wiejskich i na obszarach dworskich, które to tereny w wielu przypadkach były już przedmieściami lub osiedlami przestrzennie związanymi z miastem. Te osiedla czy też przedmieścia, zamieszkałe głównie przez ludność robotniczą, pozostawały odrębnymi jednostkami administracyjnymi i to często jeszcze w latach poprzedzających pierwszą wojnę światową. Np. podmiejska gmina — Mokre, która już w pierwszej połowie XIX w. stawała się robotniczym przedmieściem Toru-

* Artykuł jest zmienioną wersją referatu wygłoszonego na posiedzeniu Sekcji Demografii Historycznej Komitetu Nauk Demograficznych PAN.

¹ K. Wajda, *Die Industrialisierung und die polnische und deutsche Gesellschaft in den preussischen Ostprovinzen 1848—1914*, w: *Industrialisierung, sozialer Wandel und Arbeiterbewegung in Deutschland und Polen bis 1914*, Schriftenreihe des Georg-Eckert Instituts für Internationale Schulbuchforschung, Bd. 22/VII, Braunschweig 1983, ss. 81—82.

nia, a od lat siedemdziesiątych XIX w. umocniła ten charakter, wskutek masowego napływu robotników związanego z rozbudową twierdzy toruńskiej (1878—1892), do 1906 r. pozostawała odrębną jednostką administracyjną. Liczba mieszkańców Mokrego i Nowego Mokrego w latach 1816—1825 wzrosła od 300 do 1272 osób, a więc czterokrotnie, w latach 1871—1895 natomiast (gmina Mokre) od 2357 do 10 496 osób, w 1905 r. osiągając liczbę 11 279 mieszkańców. Podobnie robotnicze przedmieście Gdańska — Orunia, która już w 1871 r. miała 4345, a w 1910 r. 11 029 mieszkańców, pozostawała odrębną jednostką administracyjną². Kryterium prawno-administracyjne eliminowało także mieszkańców ośrodków, które nabrały charakteru miejskiego, choć jednocześnie były gminami wiejskimi, a nawet obszarami dworskimi³. W znacznej mierze pochodziło to stąd, że tego typu podmiejskie gminy, wykorzystując przepisy prawne wymagające zgody obu stron, opierały się inkorporacji do miast, obawiając się wzrostu ciężarów podatkowych, które w miastach były z natury rzeczy wyższe.

Z kolei, w „Statistik des Deutschen Reichs”, a więc w publikacjach statystycznych obejmujących obszar całej Rzeszy Niemieckiej, zastosowano przy prezentacji wyników spisów ludnościowych, kryterium formalno-statystyczne, zaliczając do ludności miejskiej mieszkańców jednostek administracyjnych, które liczyły ponad 2000 mieszkańców. Bez wątplenia kryterium takie dawało obraz bliższy rzeczywistości, eliminując małe miasteczka (poniżej 2000 mieszkańców) o zdecydowanie — mimo statusu gminy miejskiej — agrarnym charakterze, a jednocześnie zaliczając do ludności miejskiej mieszkańców większych osiedli czy przedmieść nie objętych granicami administracyjnymi miast. I ono jednak nie było bezbłędne, eliminowało bowiem mieszkańców podmiejskich osiedli czy przedmieść, względnie obszarów dworskich, które liczyły mniej niż 2000 osób, podczas gdy w Prusach te jednostki administracyjne obejmowały często pojedynczą wieś lub folwark⁴.

Można jednak względnie precyzyjnie ustalić rzeczywistość liczbę ludności miejskiej na ziemiach polskich pod panowaniem pruskim w drugiej połowie XIX i początkach XX w. na podstawie słowników gmin (Gemein-

² Tenże, *Toruń—Bydgoszcz—Chełmno. Rozwój gospodarczy i ludnościowy w XIX i początkach XX wieku (1815—1914)*, Zapiski Historyczne 1963, t. 48, ss. 496—497, 509—510; tenże, *Pod ponownym pruskim panowaniem (1815—1920)*, w: *Toruń dawny i dzisiejszy. Zarys dziejów*, Toruń 1983, ss. 358—358, 360; Gemeindeflexikone — patrz przyp. 5.

³ Jeszcze w 1910 r. nie były gminami miejskimi takie ośrodki o charakterze miejskim, jak Czersk (7098 mieszkańców) — skupisko przemysłu drzewnego w Borach Tucholskich, Ollwa (9348), Kartuzy (3699) siedziba władz powiatu kartuskiego, czy też Pelplin (3969) — siedziba władz diecezji chełmińskiej, podczas gdy status miast miało w tym samym czasie 16 miejscowości o liczbie mieszkańców nie przekraczającej 3 tys. osób, w tym 6 miasteczek poniżej 2 tys. mieszkańców (Gardeja — 987, a Lędyczek tylko 767) (patrz tab. 6—8).

⁴ Związane z Kwidzynem, lecz będące odrębnymi jednostkami administracyjnymi, osiedla robotnicze Owczarki i Marianowo liczyły w 1910 r. 1184 oraz 1913 mieszkańców. Podobnie 2 podmiejskie osiedla Torunia, a mianowicie Wrzosa i położone na lewym brzegu Wisły w okolicach głównego dworca kolejowego Stawki liczyły w 1910 r. 1034 oraz 1042 mieszkańców.

delexikone). W publikacjach tych, opartych o wyniki spisów ludności, zawarte są dane o liczbie mieszkańców poszczególnych gmin (miejskich, wiejskich i obszarów dworskich), uwzględniające płeć i wyznanie, a z lat 1905 i 1910 również język ojczysty. Słowniki opracowane na podstawie spisów ludności z lat 1871, 1885, 1895 oraz 1905 dotyczyły wszystkich prowincji pruskich, natomiast spis z 1910 r. posłużył do słowników gmin Prus Zachodnich, Poznańskiego, rejencji olsztyńskiej oraz Górnego Śląska, a więc jednostek administracyjnych, w obrębie których mieścił się polski obszar etniczny⁵.

Słowniki gmin zawierały zbiorcze zestawienia liczby ludności gmin miejskich w powiatach, liczby mieszkańców w miastach wydzielonych (to nie tylko według ostatniego spisu, ale i według spisów poprzednich), w granicach administracyjnych, obowiązujących w czasie publikacji. Te dane, wraz ze znajomością zasięgu zasiedlenia przez ludność miejską pozwalają stosunkowo precyzyjnie określić jej liczebność w poszczególnych latach spisowych okresu 1871–1910.

Przedmiotem analizy niniejszego artykułu są Prusy Zachodnie, region rolniczo-przemysłowy, a więc typowy — wyłączając górnośląski okręg przemysłowy — dla ziem polskich pod panowaniem pruskim. Obok ustalenia rzeczywistej liczby ludności miejskiej, celem rozważań jest ustalenie, jakie czynniki warunkowały wzrost ludności ośrodków miejskich oraz zróżnicowania tego procesu do poszczególnych miast czy też grupach ich wielkości.

W Prusach Zachodnich okres 1871–1910 jest szczególnie przydatny do analizy tej, gdyż rewolucja przemysłowa zaczęła oddziaływać na główne ośrodki miejskie tego regionu — Gdańsk i Elbląg — już na przełomie lat czterdziestych i pięćdziesiątych XIX w., a na większość ośrodków miejskich pod koniec lat sześćdziesiątych XIX w. Wówczas to do miast i osiedli podmiejskich masowo napłynęła ludność robotnicza⁶. Pośrednio

⁵ Prus Zachodnich dotyczą następujące słowniki gmin *Gemelden und Gutsbezirke der Provinz Preussen und ihre Bevölkerung*, Berlin 1874; *Gemeindelexikon für die Provinz Westpreussen*, auf Grund der Materialien der Volkszählung vom 1. Dezember 1885, Berlin 1887; *Gemeindelexikon für die Provinz Westpreussen*, auf Grund der Materialien der Volkszählung vom 2. Dezember 1895, Berlin 1898; *Gemeindelexikon für die Provinz Westpreussen*, auf Grund der Materialien der Volkszählung vom 1. Dezember 1905, Berlin 1907; *Gemeindelexikon für die Regierungsbezirke Allenstein, Danzig, Marienwerder, Posen Bromberg und Oppeln*, auf Grund der Volkszählung vom 1. Dezember 1910, Heft 2–3, Berlin 1912. Na podstawie spisu z 1910 r. opublikowano jedynie słowniki gmin Poznańskiego Prus Zachodnich, Górnego Śląska oraz rejencji olsztyńskiej; natomiast w oparciu o spisy z lat 1871, 1885, 1895 oraz 1905 wydano także słowniki wszystkich prowincji państwa pruskiego.

⁶ K. Wajda, *Drogi rozwoju gospodarczego Pomorza Gdańskiego w latach 1815–1914*, *Zapiski Historyczne* 1974, t. 39, s. 563; tenże, *Klasa robotnicza Pomorza Wschodniego w drugiej połowie XIX i początkach XX wieku*, Warszawa 1981, ss. 27–30, 55, 57; tenże, *Pod ponownym panowaniem*, ss. 356, 360. Szczególnie silny napływ ludności robotniczej do Torunia i podmiejskiego osiedla Mokre, rozpoczął się w latach sześćdziesiątych XIX w. Podobnie w Gdańsku, napływ ludności robotniczej do osiedli podmiejskich przybrał na sile w drugiej połowie lat sześćdziesiątych XIX w.

o tym napływie do osiedli podmiejskich, a w konsekwencji urbanizacji tych obszarów świadczą dane spisu ludności z 1871 r., dotyczące miejsca urodzenia mieszkańców. Np. 67% mieszkańców Mokrego, która dopiero w 1906 r. zostało inkorporowane do miasta Torunia, urodziło się gdzie indziej, w Toruniu dotyczyło to 61%, w gminach wiejskich powiatu toruńskiego tylko 59%, a we Wrzosach, podmiejskim osiedlu Torunia, które jeszcze w 1910 r. było samodzielną gminą wiejską, aż 70%. Podobnie było wokół innych miast. W Oliwie, wśród 3118 było tylko 37% rodowitych mieszkańców, podczas gdy w sąsiednim Gdańsku 54% ⁷.

Tabela 1. Ludność gmin miejskich oraz gmin wiejskich i obszarów dworskich (w każdorazowych granicach) Prus Zachodnich w latach 1871—1910

Rok	Ludność Prus Zachodnich ogółem	Ludność gmin miejskich		Ludność gmin wiejskich	
		liczba	% ogółu	liczba	% ogółu
1871	1 314 611	325 739	24,8	988 872	75,2
1875	1 342 750	346 415	25,8	996 335	74,2
1880	1 405 838	377 096	26,8	1 028 742	73,2
1885	1 408 229	394 802	28,0	1 013 427	72,0
1890	1 433 681	415 677	29,0	1 018 004	71,0
1895	1 494 360	441 121	29,5	1 053 239	70,5
1900	1 563 658	482 636	30,9	1 081 022	69,1
1905	1 641 746	544 948	33,2	1 096 798	66,8
1910	1 703 474	599 662	35,2	1 103 812	64,8

Zródło: Preussische Statistik; Gemeindelexikon. Auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 1. Dezember 1910, Heft 1—3, Berlin 1912.

Przytoczone, przykładowo, dane pozwalają ocenić zaludnienie gmin miejskich w granicach administracyjnych z 1910 r., a więc z uwzględnieniem gmin wiejskich czy też obszarów dworskich inkorporowanych do miast między 1871 a 1910 r. Poza tym do ludności miejskiej zaliczono mieszkańców tych gmin wiejskich i obszarów dworskich, które były w badanym okresie przedmieściami lub osiedlami podmiejskimi, a także nowo powstałych ośrodków miejskich. Kierowano się głównie dwoma kryteriami. W pierwszym rzędzie było to główne źródło utrzymania. Oczywiście, z uwagi na sposób publikowania wyników spisów zawodowych z lat 1882,

⁷ Gemeinden und Gutsbezirke. O napływie ludności do podmiejskich osiedli robotniczych Gdańska, które zresztą jeszcze w 1910 r. były samodzielnymi jednostkami administracyjnymi, mówią dane spisu z 1871 r.: urodzeni poza miejscem zamieszkania stanowili w Gdańsku —45,7%, w Oruni, liczącej wówczas 4345 mieszkańców, 48,4%, w Brzeźnie (249 mieszkańców) — 59,8%, Emaus (816 mieszkańców) — 76,2%, a w Zaślepie (383 mieszkańców) nawet aż 82,3% ogółu. Podobnie w podmiejskiej osadzie robotniczej Kwidzyna — Marienfelde — włączonej do miasta dopiero w 1907 r., urodzonych poza miejscem zamieszkania było 88,7%, w samym Kwidzynie 81%, podczas gdy we wszystkich gminach wiejskich powiatu kwidzyńskiego było w 1871 r. już tylko 54,5% urodzonych poza swoją gminą zamieszkania.

1895 oraz 1907, (jako najniższą jednostkę statystyczną przyjmowano powiat względnie miasto wydzielone) źródła statystyczne nie mogą tu być przydatne. Należy posłużyć się opisowymi informacjami zawartymi w opracowaniach dotyczących interesujących nas miejscowości. Kryterium uzupełniającym może być charakter zabudowy nowo powstałych ośrodków miejskich, w tym także ich koncentracja. W przypadku podmiejskich osiedli robotniczych brano pod uwagę natomiast nie tylko ich związki z miastami jako źródłem zarobkowania, lecz także powiązanie przestrzenne⁸.

Jak wynika z tabeli 1, w latach 1871—1910 ludność gmin wiejskich i obszarów dworskich w Prusach Zachodnich wzrosła zaledwie o 11,6%, natomiast ludność gmin miejskich w ich każdorazowych granicach administracyjnych o 84,1%, a jej udział w strukturze ogółu mieszkańców prowincji od 24,8% do 35,2%, tj. nieco ponad 10%. W granicach administracyjnych gmin miejskich z 1910 r. zaludnienie wzrosło w latach 1871—1910 o 74,6%, udział w strukturze ogółu od 26,1% do 35,2%, a więc o 9% (tab. 2). Jest to nieco mniej niż w poprzednim przypadku, gdyż w granicach z 1910 r. podstawa wyjściowa wynosiła 343 534 osoby (tab. 2) w porówna-

⁸ Takie ujęcie problemu jest zgodne w zasadniczych konturach z deficcjami miasta przyjętymi we współczesnej literaturze socjologicznej. I tak, Jan Malanowski, *Socjologia miasta*, Warszawa 1971, stwierdza (s. 11), że „— o tym czy określone skupisko jest miastem, czy wsią nie decyduje tylko liczba mieszkańców, ale również, choć nie tylko źródła utrzymania ludzi”. I dalej na s. 12, „My za miasta uważać będziemy takie skupiska ludzkie, w którym przeważająca część mieszkańców utrzymuje się ze źródeł pozarolniczych, w których występują dwie zróżnicowane pod względem zawodowym grupy mieszkańców, więz sąsiadka odgrywa niewielką rolę, osłabiona jest nieformalna kontrola społeczna, w którym występuje duże zagęszczenie stosunków wtórnych w kontaktach międzyludzkich. Trzeba się zastrzec, że nie wszystkie cechy szczególne miasta występują w całej ostrości w każdym typie miasta, bez względu na jego wielkość. W grupie miast znajdują się obok siebie małe społeczności miejskie obok miast gigantów. Stopień natężenia cech miejskich jest wprost proporcjonalny do wielkości miasta”; z kolei Bohdan Jaluwiecki, *Miasto i społeczne procesy urbanizacji*, Warszawa 1972, s. 9, wylicza przy definowaniu miasta, obok kryterium statystycznego, tj. liczby mieszkańców również kryterium ekonomiczne, czyli udział zajęć pozarolniczych wśród ludności czynnej zawodowo i wreszcie kryterium charakteru zabudowy. Kryterium tym odpowiadały i to już w początkach lat siedemdziesiątych podmiejskie osiedla robotnicze większych miast Prus Zachodnich. W przypadku Gdańska, w podmiejskim osiedlu Orunii — gdzie liczba mieszkańców w ciągu zaledwie czterech lat (1871—1875) wzrosła od 4345 do 6095, a więc o 38% — dominowała już wówczas ludność pozarolnicza, skoro w 1875 r. było już tutaj tylko 16 gospodarstw chłopskich i 246 zagrodniczych o łącznej powierzchni 1077 ha. Podobnie w Stogach, liczących w 1875 r. 1420 mieszkańców, było tylko 10 gospodarstw chłopskich i 79 zagrodniczych na powierzchni 528 ha, w Emaus 1150 mieszkańców i 2 gospodarstwa chłopskie oraz 38 zagrodniczych na powierzchni 182 ha, w Brzeźnie 324 mieszkańców i 2 gospodarstwa chłopskie oraz 10 zagrodniczych na powierzchni 170 ha i wreszcie w Zaspie 542 mieszkańców i 12 gospodarstw chłopskich na powierzchni 837 ha. Z kolei Oliwa, licząca 3284 mieszkańców i 1238 ha, miała w 1875 r. 22 gospodarstwa chłopskie i 67 zagrodniczych. Wskazywałoby to, że ludność utrzymująca się z rolnictwa była już wówczas wyraźną mniejszością wśród mieszkańców tych osiedli. Głównym źródłem utrzymania były zajęcia pozarolnicze. Wystarczy wskazać, że w samej Oliwie były wówczas 3 male huty żelaza z sześcioma kuźnicami, 7 młynów zbożowych i tartak — wapiarnia, huta szkła i morski zakład kąpielowy. Co do zabudowy, to np. Orunia miała już, obok willi należących do zamożnych mieszkańców Gdańska, również znaczniejsze domy mieszkalne o charakterze miejskim. Nawiasem mówiąc z pięciu omawianych powyżej osiedli podmiejskich Gdańska, 3 (Brzeźno, Stogi, Zaspia) zostały i to dopiero w 1912 r. włączone w obręb administracyjny miasta: F. A. Brandstätter, *Land und Leute des Landkreises Danzig*, Danzig 1879, ss. 164, 175, 187, 443; E. Cieślak, Cz. Biernat, *Dzieje Gdańska*, Gdańsk 1975, s. 414.

Tabela 2. Ludność gmin miejskich oraz ludność miejska
(obszarów zurbanizowanych w granicach administracyjnych z 1910 r.)
Prus Zachodnich w latach 1871—1910

Rok	Ogółem	Ludność gmin miejskich w każdorazowych granicach		Ludność gmin miejskich w granicach z 1910 r.		Ludność obszarów zurbanizowanych w granicach z 1910 r.		Nadwyżka ludności miejskiej nad ludn. gmin miejskich w każdorazowych granicach	
		liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%
1871	1 314 611	325 739	24,8	343 534	26,1	360 409	27,4	34 670	9,6
1885	1 408 229	394 802	28,0	417 968	29,7	443 754	31,5	48 952	11,0
1895	1 494 360	441 121	29,5	474 240	31,7	510 448	34,2	69 327	13,6
1905	1 641 746	544 948	33,2	563 933	34,3	614 551	37,4	69 603	11,3
1910	1 703 474	599 662	35,2	599 662	35,2	657 956	38,6	58 294	8,9

Zródło: Jak w tab. 1 i 3.

niu z 325 739 osobami w granicach gmin wiejskich z 1871 r. (tab. 1). Jeszcze inny obraz uzyskamy, biorąc pod uwagę liczby mieszkańców obszarów zurbanizowanych (tab. 2). Tak rozumiana ludność miejska wzrosła w latach 1871—1910 od 360 409 do 657 956 osób a więc o 82,6%, a jej udział w ogóle mieszkańców Prus Zachodnich zwiększył się od 27,4% do 38,6%, tj. o blisko 11%. Jest przy tym charakterystyczne, że nadwyżka ludności obszarów zurbanizowanych nad ludnością gmin miejskich (w ich każdorazowych granicach administracyjnych) wyraźnie wzrastała od 10,6% w 1871 r. do 12,4% w 1885 r. i do 19,2% w 1895 r., aby z kolei spadać do 12,8% w 1905 r. oraz 9,7% w 1910 r. Wiązało się to niewątpliwie z tym, że od końca lat dziewięćdziesiątych zwiększała się liczba inkorporacji osiedli podmiejskich do gmin miejskich, a także nadanie, w 1902 r., praw miejskich burzliwie rozwijającemu się Sopotowi⁹. Podobnie udział mieszkańców osiedli podmiejskich i ośrodków miejskich nie mających statusu miast w strukturze ludności obszarów zurbanizowanych, tj. ludności miejskiej, wzrósł początkowo od 9,6% w 1871 r. do 13,6% w 1895 r., a następnie spadł do 8,9% ogółu tej ludności Prus Zachodnich w 1910 r. Ciągłe jednak była to grupa ludności dość pokaźna. Jak już wspomniano pruskie publikacje wyników spisów ludności, oparte o kryteria prawno-administracyjne, wymagają korekty za pomocą szczegółowych danych zawartych w słownikach gmin z lat 1871, 1885, 1895, 1905 oraz 1910.

Tabela 3 — w której miasta Prus Zachodnich uszeregowano w grupach według liczby mieszkańców, z uwzględnieniem osiedli podmiejskich i nowo powstałych ośrodków miejskich — wskazuje na korelację między tempem wzrostu ludności a wielkością miast. Przy przeciętnym, w latach

⁹ F. Mamuszka, *Sopot, Szkice z dziejów*, Gdańsk 1975, s. 63.

Tabela 3. Ludność miejska¹ Prus Zachodnich w latach 1871—1910
(1871 = 100)

Grupy miejscowości wg liczby mieszkańców z 1910 r. w tys.	1871	1885		1895		1905		1910	
	liczba	• liczba	wskaznik	liczba	wskaznik	liczba	wskaznik	liczba	wskaznik
20 i więcej	172 896	223 177	129,1	267 422	154,7	328 391	189,9	352 104	203,6
w tym									
Gdańsk ^a	101 171	127 308	125,7	142 351	140,7	179 910	177,8	192 350	190,1
Elbląg ^b	16 920	40 819	120,4	49 067	144,8	59 398	175,2	62 648	184,8
Toruń ^c	33 894	33 783	161,6	43 914	210,0	48 546	232,1	51 057	244,2
Grudziądz ^d	20 911	21 267	125,7	32 090	189,7	40 537	239,6	46 049	272,2
10—20	60 352	77 090	127,7	89 007	147,5	110 595	183,2	119 330	197,7
5—10	49 220	59 210	120,3	65 821	133,3	78 713	159,9	85 625	174,0
3—5	56 900	62 174	109,3	65 565	115,2	72 449	127,3	75 763	133,1
2—3	21 041	22 073	104,9	22 833	108,5	24 403	116,0	25 134	119,4
Razem	380 409	443 754	123,1	510 448	141,6	614 551	170,5	657 956	182,6

¹ Ludność obszarów zurbanizowanych w granicach administracyjnych z 1910 r.

a Z gminami podmiejskimi: Zaspą, Brzeźnem, Emaus, Orunią i Stogami.

b Z podmiejską gminą Zawada.

c Z podmiejskimi gminami Wrzosami, Rudakiami i Stawkami.

d Z twierdzą oraz podmiejskimi gminami: Wielkim i Małym Kuntersztynem oraz Małym Trepnem.

Źródło: Gemeinden und Gutsbezirke der Provinz Preussen und ihre Bevölkerung, Berlin 1874; Gemeindelexikon für die Provinz Westpreussen, Auf Grund der Materialien der Volkszählung vom 1 Dezember 1885, Berlin 1887; Gemeindelexikon für die Provinz Westpreussen, Auf Grund der Materialien der Volkszählung vom 2 Dezember 1895, Berlin 1898; Gemeindelexikon für die Provinz Westpreussen Auf Grund der Materialien der Volkszählung vom 1 Dezember 1905, Berlin 1907; Gemeindelexikon für die Regierungsbezirke Allenstein, Danzig, Marienwerder, Posen, Bromberg und Oppeln, Auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 1 Dezember 1910, Heft 2—3, Berlin 1912.

Tabela 4. Średni przyrost roczny ludności miejskiej Prus Zachodnich
w latach 1871—1910 (w %)

Grupy miejscowości wg liczby mieszkańców z 1910 r. w tys.	1871—1910	1871—1885	1885—1895	1895—1905	1905—1910
20 i więcej	1,8	1,8	1,8	2,1	1,4
w tym					
Gdańsk ^a	1,7	1,6	1,1	2,4	1,3
Elbląg ^b	1,6	1,3	1,9	1,9	1,1
Toruń ^c	2,3	3,5	2,7	1,0	1,0
Grudziądz ^d	2,6	1,6	4,2	2,4	2,6
10—20	1,8	1,8	1,4	2,2	1,5
5—10	1,4	1,3	1,0	1,8	1,7
3—5	0,7	0,6	0,5	1,0	0,9
2—3	0,5	0,3	0,3	0,7	0,6
Razem	1,5	1,5	1,4	1,9	1,4

Źródło i uwagi jak w tab. 3.

1871—1910, wzroście liczby ludności miejskiej o 82,6%, najniższy był on w miasteczkach od 2001 do 3000 mieszkańców (19,4%), w grupie od 10 001 do 20 000 mieszkańców wynosił 97,7%, a w grupie miast powyżej 20 000 — 103,6%. Podobnie kształtował się średni przyrost roczny w latach 1871—1910 (tab. 4).

Na tle średniego wzrostu rocznego, wynoszącego w całym tym okresie 1,5%, wyróżniało się tempo wzrostu rocznego w latach 1895—1905 — 1,9%, podczas gdy w latach 1871—1885 wynosiło ono 1,5%, a w latach 1885—1895 i 1905—1910 — 1,4% rocznie. To nasilenie wzrostu ludności w latach 1895—1905 odzwierciedlało przyspieszenie rozwoju gospodarstwa, w tym zwłaszcza w drugiej połowie lat dziewięćdziesiątych XIX w. i po przezwyciężeniu kryzysu ekonomicznego lat 1900—1903¹⁰. Podobne zjawisko można obserwować na przykładzie miast w grupach wielkości (tab. 4). Tu również w latach 1895—1905 tempo wzrostu przewyższało inne okresy.

W ramach grup tempo wzrostu ludności było dość zróżnicowane. Otóż w grupie czterech miast, które w 1910 r. liczyły ponad 20 tys. mieszkańców, 2 największe ośrodki miejskie Prus Zachodnich — Gdańsk i Elbląg — wykazywały tempo wzrostu ludności wyższe (1,7% i 1,6% rocznie) niż przeciętne (1,5%) w latach 1871—1910, jednakże niższe niż Toruń (2,3%) oraz Grudziądz (2%). Różnice rozwoju Gdańska i Elbląga znalazły odzwierciedlenie w przyroście zaludnienia. W Gdańsku przyrost roczny wynosił — 2,4% w latach 1895—1905, w Elblągu natomiast wyraźne nasilenie tempa wzrostu ludności — 1,9% rocznie — obserwować można nie tylko w tym okresie, ale i w latach 1885—1895. Było to spowodowane równomierniejszym rozwojem przemysłu w Elblągu¹¹. Zwiększanie się ludności Torunia było związane z jego znaczącą funkcją militarną. W latach 1871—1885 liczba wojskowych w Toruniu (wraz z osiedlami podmiejskimi) wzrosła od 1757 do 4418 osób i następnie do 6800 osób w 1895 r. W następnych latach wzrost ten był wolniejszy, w 1905 r. było w Toruniu 7482, a w 1910 r. 7600 wojskowych¹². Oczywiście, że ze wzrostem garnizonu rosła też liczebność członków rodzin zawodowej kadry wojskowej. Jednocześnie, wraz z rozbudową twierdzy toruńskiej w latach 1878—1892, napłynęło do miasta oraz osiedli podmiejskich dużo ludności robotniczej, zwłaszcza w latach siedemdziesiątych, mniej w początkach lat osiemdziesiątych XIX w.¹³ Stąd też szczególnie silny w latach 1871—1885 wzrost ludności (rocznie 3,5%), nieco słabszy natomiast w latach 1885—1895 (2,7%). Zakończenie prac fortyfikacyjnych i ograniczony wzrost garnizonu,

10 K. Wajda, *Klasa robotnicza*, ss. 37—41.

11 Ibidem, ss. 32—38.

12 Gemeindelexikone.

13 K. Wajda, *Toruń—Bydgoszcz—Chełmno*, ss. 509—510.

a jednocześnie słabsze uprzemysłowienie Torunia niż Gdańska i Elbląga spowodowały słabszy wzrost ludności w latach 1895—1905 i w latach 1905—1910 (1% rocznie)¹⁴.

W Grudziądzu, który wykazywał najsilniejszy wzrost ludności wśród większych miast Prus Zachodnich (o 172%, a rocznie 2,6%), podobnie jak w Toruniu, istotnym czynnikiem było stałe powiększanie garnizonu twierdzy. Liczba wojskowych w Grudziądzu (wraz z osiedlami podmiejskimi) wzrosła w latach 1885—1895 od 2286 do 5605 osób, w r. 1905 do 6035 osób i 6918 osób w r. 1910. Toteż w latach 1885—1895 liczba mieszkańców Grudziądza wzrastała o 4,2% rocznie. Ale w następnym dziesięcioleciu tempo to wynosiło 2,4% rocznie, a w latach 1905—1910 nawet 2,6% rocznie. Ten odmienny, w porównaniu z Toruniem, rozwój był rezultatem intensywniejszej industrializacji¹⁵.

Tabela 5. Ludność¹ w miastach grupy 10—20 tys. mieszkańców² w latach 1871—1910

Miasto	1871	1885	1895	1905	1910	Przyrost lub ubytek w latach 1872—1910 w %
Sopot	2 182	4 081	6 328	11 800	15 015	588
Chełmża	2 982	4 968	7 579	10 007	10 612	256
Łława	3 459	4 670	6 699	9 531	10 087	192
Teżeń	9 040	12 450	13 163	15 738	16 894	87
Starogard Gd.	5 822	6 649	7 739	10 485	10 419	79
Malbork	9 367	12 146	12 870	15 453	16 500	76
Chojnice	7 162	10 042	10 554	11 014	12 005	68
Kwidzyn ^a	11 259	12 233	13 590	14 902	16 080	43
Chełmno	9 079	9 951	10 485	11 665	11 718	29
Razem	60 352	77 090	89 007	110 595	119 330	98

¹ Jak w tab. 3; ² Według stanu z 1910 r.

^a Z gminami podmiejskimi Marianowem i Owczarkami.

Źródło: Jak w tab. 3.

W kolejnej grupie miast (10—20 tys. mieszkańców) (tab. 5) obserwujemy jeszcze większe zróżnicowanie. Przeciętny wzrost zaludnienia w całej grupie, w latach 1871—1910, wynosił 98%, jednakże Sopot w tych latach zwiększył stan zaludnienia blisko sześciokrotnie, a to dzięki funkcji kąpieliska morskiego¹⁶, przeszło trzykrotnie zwiększyła się liczba mieszkań-

¹⁴ Ibidem, ss. 506—511.

¹⁵ K. Wajda, *Klasa robotnicza*, ss. 34—37, 41, 49, 52—53.

¹⁶ F. Mamuszka, op. cit., ss. 57—61; F. Schultz, *Chronik der Stadt Seebad Zoppot*, (przedruk), Hamburg 1976, ss. 71—73. Roczna liczba kuracjuszy przebywających w Sopocie wzrosła od 3739 osób w 1881 r. do 14 040 osób w 1904 r. O szybkim rozwoju Sopotu jako ośrodka miejskiego świadczy, że już w 1872 r. założono tam wodociąg, a w 1885 r. gazownię.

ców Chełmży, co wiązało się z uruchomieniem w 1882 r. i stałą rozbudową dużej cukrowni, do pierwszej wojny światowej największego zakładu tej branży w całym państwie niemieckim (na przełomie XIX i XX w. średnio 1/4 globalnej ilości buraków cukrowych przerabianych w 19 cukrowniach Prus Zachodnich¹⁷). Znacznie też wzrosło zaludnienie Iławy, która stała się ważnym węzłem kolejowym. Umiarkowany wzrost, w granicach przeciętnego w Prusach Zachodnich, wykazywały 3 miasta tej grupy: Tczew, Starogard Gdański oraz Malbork (od 87% do 76%), do czego przyczynił się pewien rozwój przemysłu, a w przypadku Tczewa również funkcja węzła kolejowego¹⁸. Niewiele odbiegały od tych miast Chojnice (o 68%), znacznie natomiast słabo uprzemysłowione — Kwidzyn (o 43%) i Chełmno (o 29%). Te 2 miasta dość późno, bo w 1883 r., uzyskały połączenia kolejowe (tzw. Kolej Nadwiślańska), a nie mógł im tego zrekompensować transport rzeczny, gdyż w przeciwieństwie do Grudziądza, Kwidzyn leży w pewnej odległości od Wisły, a Chełmno nie miało odpowied-

Tabela 6. Ludność¹ w miejscowościach grupy 5—10 tys. mieszkańców² w latach 1871—1910

Miejscowość	1871	1885	1895	1905	1910	Przyrost lub ubytek w latach 1871—1910 w %
Czersk g.w.	.. ^a	2 767	4 108	6 087	7 098	243
Oliwa g.w.	3 454	4 523	4 836	7 612	9 346	171
Wejherowo	4 144	5 176	5 921	8 389	9 804	137
Wąbrzeźno	3 706	4 754	5 253	7 526	8 174	121
Świecie	4 927	6 364	7 013	7 747	8 042	63
Kościerzyna	4 284	4 469	4 883	6 207	6 474	51
Brodnica	5 378	5 518	6 725	7 217	7 951	48
Prabuty	3 452	4 284	4 687	4 826	5 032	46
Lubawa	4 219	4 723	4 404	5 048	5 365	27
Wałcz	6 146	6 652	7 140	7 516	7 673	25
Jastrowie	4 619	5 046	5 311	5 396	5 514	19
Nowe	4 891	4 934	5 340	5 142	5 151	5
Razem	49 220	59 210	65 621	78 713	85 625	74

g.w. — gmina wiejska.

1 i 2 Jak w tab. 5.

a Czersk w 1871 r. liczył 2088 mieszkańców. Nie był jeszcze uprzemysłowiony.

Zródło: jak w tab. 3.

17 K. Wajda, *Więś pomorska na przełomie XIX i XX wieku*, Poznań 1964, ss. 54—55, 78.

18 O. Korthals, *Chronik des Kreises Dirschau*, [Bonn] 1969, ss. 123, 137; J. Milewski, *Dzieje Starogardu Gdańskiego*, Gdynia 1959, ss. 135—140; E. Raduński, *Zarys dziejów Tczewa*, Tczew 1927. W Tczewie rozwijały się zakłady przemysłu maszynowego, które powstały w latach pięćdziesiątych XIX w. w związku z budową Kolei Wschodniej, a następnie również i duże warsztaty kolejowe. W Starogardzie Gdańskim, który został w latach 1870—1871 włączony do sieci kolejowej, rozwijał się zwłaszcza przemysł spożywczy.

niej przystani¹⁹. Nawet administracyjna funkcja Kwidzyna, jako siedziby władz rejencyjnych całego obszaru południowego Prus Zachodnich, nie równoważyła braku zakładów przemysłowych.

W grupie 12 miast, które w 1910 r. liczyły 5—10 tys. mieszkańców, tylko 4 ośrodki miejskie (Czersk, Oliwa, Wejherowo i Wąbrzeźno) wykazywały wzrost ludności wyższy od przeciętnego w Prusach Zachodnich. Czersk, który jeszcze w 1910 r. był gminą wiejską, na przełomie lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych zaczął wyrastać na znaczny ośrodek przemysłu drzewnego w rejonie Borów Tucholskich. Sprzyjało temu uruchomienie w 1871 r. linii kolejowej Chojnice — Tczew²⁰. Oliwa zawdzięczała rozwój nie tylko własnym zakładom produkcyjnym i usługowym, ale i bliskości Gdańska. Np. w 1910 r. z Oliwy, która liczyła wówczas 6471 mieszkańców, do pracy w Gdańsku dojeżdżało przeszło 400 osób²¹. Wzrost zaludnienia Wejherowa należy przypisać powstaniu w okolicach miasta cementowni (1872 r., 2 lata po uzyskaniu połączenia kolejowego) i kilku tartaków przetwarzających miejscowe drewno, a w 1899 r. dużej fabryki krzeseł w pobliskim Gościninie. Stąd też w latach 1895—1905 wyraźny wzrost liczby mieszkańców Wejherowa²². Zaludnienie Wąbrzeźna zwiększyło się wskutek nowego podziału administracyjnego (1887 r.). Stało się ono wówczas stolicą nowo utworzonego powiatu. Jednakże 6 miast tej samej grupy, siedzib władz powiatowych, rozwijało się słabo. Jeszcze słabszy był wzrost zaludnienia dwóch miast nie powiatowych i bez większych zakładów przemysłowych — Jastrowia i Nowego n. Wisłą. Tylko 2 miasta, Świecie i Prabuty, od 1883 r. miały cukrownie²³. Czynnikiem hamującym rozwój Nowego n. Wisłą, którego ludność wzrosła w latach 1871—1910 zaledwie o 5%, w tym w latach 1871—1895 o 9%, a w latach 1895—1905 zmniejszyła się o 4%, był brak komunikacji. Połączenie kolejowe miasto uzyskało dopiero w 1904 r. Słaby rozwój gospodarczy sprawił, że ludność Nowego brała dość liczny udział w emigracji zarobkowej, a następnie w migracji do środkowych i zachodnich rejonów Rzeszy, na

19 F. Diehl, *Marienwerder, Marienwerder 1920*, s. 54; [Herwig], *Erster Beitrag zu einer Beschreibung des Kreises Marienwerder, Marienwerder 1880*, ss. 99—102; K. Wajda, *Toruń—Bydgoszcz—Chełmno*, s. 511; E. Wernicke, *Marienwerder, Marienwerder 1933*, ss. 279—281; *Verband Ostdeutscher Industrieller, Jahresbericht 1901*, Bd. 2, s. 268; 1905, Bd. 6, s. 227.

20 Cz. Wycech, *Powiat chojnicki, Chojnice 1936*, s. 264. Już przed pierwszą wojną światową duży zakład branży drzewnej w Czersku zatrudniał 1200 robotników.

21 K. Wajda, *Klasa robotnicza*, s. 56, przyp. 8.

22 E. Bahr, *Neustadt in Westpreussen. Seine Gründung und Entwicklung bis zum Zweiten Weltkrieg*, w: *Westpreussen Jahrbuch 1960*, s. 135; J. Moniak, W. Marciniaak, *Zarys monografii Wejherowa*, *Zeszyty Geograficzne WSP w Gdańsku*, 1963/1964, nr 5/6, ss. 166—167; K. Wajda, *Robotnicy w przemyśle i budownictwie Pomorza Gdańskiego na przełomie XIX i XX wieku*, w: *Polska klasa robotnicza, Studia historyczne*, t. 1, Warszawa 1970, s. 218; T. Zakrzewski, *Sto lat Cementowni «Wejherowo» 1872—1972. Cement—Wapno—Gips*, 1972, nr 27, ss. 254—255.

23 K. J. Kaufmann, *Geschichte der Stadt Riesenburg, Riesenburg 1928*, s. 172; K. Wajda, *Świecie i powiat świecki w czasach zaboru pruskiego (1815—1919)*, w: *Dzieje Świecia nad Wisłą i jego regionu*, t. 1, Warszawa 1979, s. 310.

równi z ludnością wiejską powiatu świeckiego. W latach 1880—1885, okresie apogeum emigracji zamorskiej z powiatu świeckiego, ubytek migracyjny Nowego, liczącego w 1885 r. 4934 mieszkańców, wynosił przeszło 300 osób. W latach 1895—1910, gdy przeważała już migracja na zachód, ubytek migracyjny Nowego szacować należy na, co najmniej, 900 osób²⁴.

Tabela 7. Ludność¹ w miejscowościach grupy 3—5 tys. mieszkańców² w latach 1871—1910

Miejscowość	1871	1885	1895	1905	1910	Przyrost lub ubytek w la- tach 1871—1910 w ‰
Podgórz ^a	1 318	2 212	3 547	4 033	4 220	220
Kowalewo ^b	1 583	2 128	2 615	3 082	3 356	112
Pelplin g.w.	1 933	2 118	3 057	3 515	3 969	105
Więchork	1 541	1 668	1 869	2 836	3 158	105
Kartuzy g.w.	1 855	2 300	2 377	3 245	3 699	99
Nowe Miasto	2 327	2 781	3 015	3 801	4 144	78
Tuchola	2 659	3 016	2 919	3 448	4 232	59
Sztum	2 183	2 682	2 774	2 984	3 091	42
Skarszewy	2 708	2 925	2 898	3 379	3 494	29
Złotów	3 340	3 880	3 909	4 164	4 282	28
Człuchów	2 908	3 281	3 358	3 531	3 616	24
Debrzno	3 170	3 472	3 713	3 730	3 865	22
Tolkmicko	2 717	2 847	3 084	3 386	3 302	21
Golub	2 556	2 635	2 735	2 945	3 065	20
Czarne	2 648	2 957	3 067	2 992	3 015	14
Sępólno	3 372	3 639	3 593	3 810	3 818	13
Lidzbark Welski	3 670	3 564	3 633	3 806	4 003	9
Krajenka	3 231	3 218	3 250	3 465	3 428	6
Susz	3 245	3 071	3 025	3 259	3 181	—2
Dzierżoń	3 330	3 234	3 218	3 005	3 004	—10
Gniew	4 606	4 501	3 919	4 033	3 821	—17
Razem	56 900	62 174	65 565	72 449	75 763	33

g.w. — gmina wiejska.

1 i 2 Jak w tab. 5.

a Podgórze z gminą Piaski.

b Kowalewo z gminą podmiejską Nowe Kowalewo.

W grupie 21 miast, które w 1910 r. liczyły 3—5 tys. mieszkańców, tylko 5 wykazywało w całym omawianym okresie (1871—1910) wzrost wyższy od przeciętnego wzrostu ludności miejskiej Prus Zachodnich. W pierwszym rzędzie był to Podgórz, który przeszło trzykrotny wzrost liczby mieszkańców zawdzięczał rozwojowi toruńskiego węzła kolejowe-

²⁴ K. Wajda, *Święcie i powiat świętecki*, ss. 313, 317—319. Zdarzeniem, które zaważyło na od-
pływie ludności z Nowego, a w konsekwencji znacznym jej ubytku na przelomie XIX i XX w.,
był wielki pożar, który strawił część miasta.

go na lewym brzegu Wisły²⁵. Inne 4 miasta podwoiły swoją ludność: m.in. Pelplin, który był siedzibą władz diecezji chełmińskiej, już w 1852 roku uzyskał połączenie kolejowe, a w 1878 r. uruchomiono tam cukrownię; Kowalewo, gdzie w 1882 r. powstała cukrownia²⁶. Z pozostałych, 6 miast osiągnęło wzrost w granicach od 29% do 20%, a 4 poniżej 20%. Wreszcie w trzech miastach tej grupy odnotowano w latach 1871—1910 absolutny spadek liczby mieszkańców, w tym miasto powiatowe Susz o 2%, Dzierżoń o 10%, a Gniew nawet o 17% (tab. 7).

Jeszcze słabszy był wzrost zaludnienia małych miast, liczących w 1910 roku 2—3 tys. mieszkańców. Spośród 10 miasteczek w tej grupie, tylko 2 — Pruszcz Gdański i Nowy Staw — wykazywały w latach 1871—1910 wzrost ludności o 57—58%, 7 dalszych 7—17%, a jedno miasteczko nawet nieznaczny spadek liczby mieszkańców (tab. 8).

Tabela 8. Ludność¹ obszarów zurbanizowanych w miejscowościach grupy 2—3 tys. mieszkańców² w latach 1871—1910

Miejscowość	1871	1885	1895	1905	1910	Przyrost lub ubytek w latach 1871—1910 w %
Pruszcz	1 794	2 369	2 442	2 813	2 841	58
Nowy Staw	1 682	2 374	2 639	2 648	2 648	57
Puck	2 160	1 876	1 904	2 160	2 534	17
Nowy Dwór Gd.	2 504	2 749	2 777	2 872	2 901	16
Biskupiec	1 995	1 948	1 956	2 060	2 311	16
Biały Bór	2 144	2 399	2 468	2 511	2 469	15
Łasin	2 385	2 186	2 387	2 720	2 717	14
Radzyń Chełmiński	1 780	1 941	1 961	2 074	2 010	13
Tuczno	1 951	2 045	2 122	2 120	2 096	7
Kisielice	2 646	2 186	2 177	2 425	2 607	—1
Razem	21 041	22 073	22 833	24 403	25 134	19

g.w. — gmina wiejska.

¹ Jak w tab. 5.

² Według stanu z 1910 r., nie uwzględniono gmin miejskich, które w tym roku miały mniej niż 2 tys. mieszkańców Człopa (1957), Mirosławiec (1929), Kamień (1637), Górzno (1633), Gardęja (987), Lędyczek (767).

Słaby wzrost, a w części nawet i regres ludnościowy w miasteczkach grupy 2—5 tys. mieszkańców, świadczący pośrednio o znacznym ubytku migracyjnym, był spowodowany nie tylko brakiem zakładów przemysłowych, lecz także ograniczeniem produkcyjnych funkcji rzemiosła na rzecz usług świadczonych w ramach wąskiego rynku lokalnego. Produkcja rzemieślnicza, odgrywająca dużą rolę w gospodarce małych miast, nie wy-

²⁵ Tenże, *Pod ponownym*, s. 395.

²⁶ R. Frydrychowicz, *Nowy ilustrowany przewodnik po Pelplinie, Pelplin 1928*, s. 23.

trzymywała rosnącej wciąż konkurencji z wyrobami przemysłu fabrycznego, nie tylko lokalnego, ale — w miarę rozwoju połączeń kolejowych — coraz większą podażą produktów przemysłu środkowych i zachodnich rejonów Rzeszy. Np. już w początkach lat osiemdziesiątych XIX w. szewstwo, pod wpływem konkurencji fabryk obuwia, zaczęło przestawiać się na naprawy i sprzedaż wyrobów fabrycznych²⁷. Rozwój sieci kolejowej powodował również spadek znaczenia małych miast, jako lokalnych pośredników w obrocie płodami rolnymi, tych zwłaszcza miast, do których kolej docierała ze znacznym opóźnieniem²⁸.

Liczby zestawione w tabeli 9 wskazują na postępujący w latach 1871—1910 proces koncentracji ludności w większych ośrodkach miejskich, kosztem małych miast i miasteczek poniżej 5 tys. mieszkańców. Liczba ludności miasteczek poniżej 3 tys. mieszkańców spadła o 37%, a ich udział w strukturze ludności miejskiej Prus Zachodnich aż trzykrotnie. W miastach z grupy 3—5 tys. mieszkańców zaludnienie co prawda wzrosło o 10%, lecz udział zmalał dwukrotnie. Ludność miast grupy 5—10 tys. mieszkańców wzrosła o 65%, jednakże jej udział nieco się zmniejszył (z 15 do 13% ogółu ludności miejskiej). Szczególnie dynamiczny był rozwój zaludnienia miast rzędu 10—20 tys. mieszkańców. Wzrosło ono czterokrotnie, a procentowy udział mieszkańców tych miast w strukturze ludności miejskiej zwiększył się przeszło dwukrotnie. Podobnie w grupie miast rzędu 20—100 tys. osób, gdzie liczba mieszkańców wzrosła trzykrotnie, a jej udział przeszło dwukrotnie. Wreszcie w grupie powyżej 100 tys. mieszkańców, reprezentowanej przez największe miasto prowincji — Gdańsk, liczba ludności w badanym okresie wzrosła dwukrotnie, a jej udział utrzymał się na tym samym poziomie. A zatem, o ile w 1871 r. ludność miast do 5 tys. mieszkańców stanowiła jeszcze 31,6% ogółu, a więc około 1/3 ludności miejskiej Prus Zachodnich, to w 1910 r. zaledwie 15,3% czyli mniej niż 1/6 ogółu. Udział mieszkańców miast rzędu 5—10 tys. osób obniżył się nieznacznie (od 15% do 13%), wzrósł zaś udział ludności miast powyżej 10 tys. mieszkańców; od 53,4% do 71,7% ogółu ludności miejskiej Prus Zachodnich.

Można zatem stwierdzić, że korekta liczebności ludności miejskiej Prus Zachodnich — oparta o szczegółowe wyniki spisów z lat 1871, 1885, 1895, 1905 i 1910, zawarte w słownikach gmin, uwzględniająca również mieszkańców podmiejskich osiedli robotniczych i przedmieść, które znajdowały się poza obrębem administracyjnym miast, jak i mieszkańców nowo powstałych ośrodków o charakterze miejskim, lecz nie mających praw

²⁷ K. Wajda, *Klasa robotnicza*, s. 64.

²⁸ Tenże, *Świecie i powiat świecki*, s. 313. Położone nad Wisłą miasta — Świecie i Nowe — utraciły rolę ośrodków obrotu zbożem po oddaniu do użytku, w 1852 r., linii kolejowej Bydgoszcz—Gdańsk, tym bardziej że same uzyskały połączenia kolejowe z bardzo dużym opóźnieniem. Świecie w 1888 r., a Nowe n. Wisłą dopiero w 1904 r.

Tabela 9. Ludność miejska¹ Prus Zachodnich w latach 1871—1910²

Grupy miejscowości wg liczby mieszkańców w tys.	1871		1885		1895		1905		1910	
	liczba	% ogółu ludn. miejskiej	liczba	% ogółu ludn. miejskiej	liczba	% ogółu ludn. miejskiej	liczba	% ogółu ludn. miejskiej	liczba	% ogółu ludn. miejskiej
100 i więcej	101 171	29,3	127 308	28,9	142 351	28,1	179 910	29,1	192 350	29,2
20—100	54 805	25,9	95 869	21,7	125 071	24,7	149 481	24,0	159 754	24,3
10—20	28 179	8,2	46 871	10,8	60 682	12,0	101 064	16,3	119 330	18,2
5—10	51 994	15,0	45 358	10,3	71 048	14,0	83 418	13,5	85 625	13,0
3—5	69 119	20,0	76 227	17,3	70 308	13,9	65 518	10,6	75 763	11,5
2—3	40 230	11,5	49 275	11,2	37 702	7,4	40 407	6,5	25 134	3,8
Razem	345 498	100,0	440 806	100,0	507 140	100,0	618 798	100,0	657 956	100,0

1 Jak w hab. 5.

2 W grupach według każdorazowej liczby mieszkańców. Zgodnie z tą zasadą nie uwzględniono w poszczególnych latach tych miejscowości, które w dniu spisu nie przekraczały liczby 2 tys. mieszkańców, jakkolwiek w 1910 r. miały ich więcej. Były to: w 1871 r. — Kartuzy, Kowalewo, Nowy Staw, Pielpin, Podgórze, Pruszcz Gdański, Tuczno, Radzyń, Biskupiec i Więcbork; w r. 1885 — Puck, Biskupiec, Radzyń i Więcbork; w 1895 r. — Puck, Biskupiec, Radzyń i Więcbork. W poszczególnych latach do grupy 2—3 tys. mieszkańców zaliczono te miejscowości, które w dniu spisu miały więcej niż 2 tys. mieszkańców, jakkolwiek nie zostały uwzględnione w tab. 8, gdyż w 1910 r. nie osiągnęły tej liczby: Człopa w latach 1885 (2175), 1895 (2239) i w 1905 (2130) oraz Mirosławiec w latach 1871 (2521), 1885 (2240), 1895 (2143) i w 1905 (2117).

miejskich — pozwoliła zwiększyć liczbę ludności miejskiej Prus Zachodnich w 1871 r. o 34 tys. osób (od 326 do 360), a jej udział w strukturze ogółu o 2,6% (od 24,8 do 27,4%), w 1910 r. odpowiednio o 60 tys. (od 600 do 660 tys.) i 3,4% (od 35,2 do 38,6%). Potwierdza to zasadność dokonywania takiej korekty nawet w przypadku regionu rolniczo-przemysłowego, jakim, mimo pewnych postępów industrializacji od lat sześćdziesiątych XIX w., były Prusy Zachodnie w badanym okresie.

Analiza czynników wzrostu ludności poszczególnych miast przekonuje, że to właśnie procesy industrializacyjne rozstrzygające o wzroście gospodarczym, decydowały także o urbanizacji Prus Zachodnich. Dotyczyło to przy tym nie tylko starszych i większych miast (Gdańsk, Elbląg, Grudziądz), ale także nowo powstałych ośrodków o charakterze miejskim jak np. Czersk. Wyraźne nasilenie wzrostu ludności miejskiej towarzyszyło przyspieszeniu rozwoju gospodarczego, związanego ze wzmożoną industrializacją w drugiej połowie lat dziewięćdziesiątych XIX i początkach XX wieku. Połączenia kolejowe — w zdecydowanej większości przypadków niezbędny warunek uprzemysłowienia — były czynnikiem urbanizacyjnym dla miast — węzłów kolejowych, zarówno dodatkowym (np. Tczew), jak i samodzielnym (Iława, Podgórze). Urbanizująco działała również militarna rola miast, np. wzrost liczby mieszkańców Torunia i Grudziądz — ważnych twierdz pruskich. Wreszcie w przypadku Sopotu rolę miastotwórczą odegrała jego funkcja jako kurortu nadmorskiego. Funkcje admi-

nistracyjne nie wywierały w badanym okresie znaczącego wpływu na wzrost liczby mieszkańców, o czym świadczy słaby lub wręcz minimalny wzrost ludności w tych miastach powiatowych, które nie miały większych zakładów przemysłowych. Dotyczy to również Kwidzyna, który był siedzibą władz rejencyjnych. Szczególnie mały wzrost lub nawet regres wykazywała większość małych miast względnie miasteczek, które nie były siedzibami władz powiatowych.

DIE STADTBEVÖLKERUNG IN WESTPREUSSEN 1871—1910

Zusammenfassung

In diesem Aufsatz wurden zwei folgende Aspekte der Geschichte von westpreußischer Stadtbevölkerung am Ende des 19. und in den Anfängen des 20. Jh. erörtert. Erstens, stellte der Verfasser aufgrund der, in den Gemeindelexikonen für die Jahre 1871, 1885, 1895, 1905 und 1910, veröffentlichten Angaben über die Bevölkerungszahl der Stadtgemeinden wie auch der von städtische Bevölkerung bewohnten Landgemeinden und Gutsbezirke, die faktische Zahl der Stadtbevölkerung Westpreußens fest, weil auch in dieser agrar-industriellen Provinz die in der „Preußischen Statistik“ oder in der „Statistik des Deutschen Reichs“ veröffentlichten Volkszählungsergebnisse über die Stadtbevölkerung eine sehr bedeutende Bewohnerzahl vor schnell sich entwickelnden Arbeitersiedlungen oder von neuentstandenen städtischen Siedlungen unberücksichtigt haben, was mit der Benutzung von verwaltungsrechtlichen bzw. formell-statistischen Kriterien bei der Feststellung der Stadtbevölkerungszahl verbunden war. Zweitens, analysiert der Verfasser die zahlenmäßige Entwicklung der westpreußischen Stadtbevölkerung in den Jahren 1871—1910 wie auch die Faktoren, die diesen Prozeß und seine Differenzierung bestimmt haben. Diese Analyse weist sehr deutlich auf, daß in meisten Fällen die Industrialisierung als der entscheidende Faktor des schnellen Bevölkerungswachstums galt. Der Ausbau der Militärfunktion spielte für einzelne Städte in dieser Hinsicht nur eine zeitbegrenzte Rolle, dagegen war die Verwaltungsfunktion allein für diesen Prozeß fast bedeutungslos, was ihre Bestätigung in sehr begrenzten Bevölkerungswachstum der schwach industrialisierten Kreisstädte fand.